

ENDÜLÜS VE MAĞRİB’TE KUFİ HATTININ TARİHİ GELİŞİMİ

Abdülkadir YILMAZ

Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü
akyilmaz@atauni.edu.tr

Özet

Endülüs, kendine has coğrafi, siyasî, sosyal ve kültürel özellikleriyle İslâm ve Avrupa tarihi içerisinde apayrı bir yeri ve önemi olan bir bölgedir.

Müslümanların ilk yıllarda kullandıkları kûfî yazı yayıldığı yerlerde farklılıklar göstermiştir. Özellikle Endülüs’te ve Mağrib’te, Mağribî ismiyle hayatiyetini devam ettirmiştir.

Hat derslerinde talebeye yazılı bir ibare verilmiş ve ondan bunu defalarca meşk etmesi istenmiş; talebe de başarılı olup icâzet alıncaya kadar çalışmaya devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Mağrib, Hat san‘atı, Hat eğitimi.

HISTORICAL DEVELOPMENT OF KUFIC CALLIGRAPHY IN ANDALUSIA AND MAGHREB

Abstract

Andalucia is a region which has a disparate place and importance in Islamic and European history with its particular geographical, political and cultural features.

Kufî script which was used by Muslims in the first years of establishment has differed within the spreading areas. It has existed with the name of Magribî especially in Andalucia and Magrib.

In Andalucia and Magrib, during calligraphy Studres, an inscription was being given to the disciple and he has been asked to

practice plenty of times. This procedure had lasted until the disciple succeeded and got his certificate.

Key Words; Andalucia, Maghreb, calligraphy, calligraphy features.

Endülüs

Arapça “Endelüs” şeklinde telaffuz edilen bu isim Türkçe’de “Endülüs” olarak kullanılır. Endülüs; Pirene (Pyreánae) yarım adasına Arapların verdiği isimdir (Seybold, 1988: 270). 711-1492 yılları arasında sekiz asra yaklaşan İslam varlığının önemli bir bölgesi olan Endülüs’ün, el-Endelüs el-İslâmiyye, İsbanya el-İslâmiyye, Muslim Spain and Portugal, Espana Musulmana, Islamic Spain, Al-Andalus, Andalus, Andalusia ve Andalucia gibi çeşitli dillerde farklı kullanım şekilleri vardır (www.endulus.net/endulustarihi/yeradlari.htm).

İlk kez Arapların kullanmış olduğu “Endülüs (Endelüs)” isminin menşei kesin olarak bilinmemektedir (Seybold, 1988: 270). Ancak İlk defa fetihten sonra M. 716 yılında basılmış bir sikke üzerinde görülen ismin V. yüzyılda Kuzey Afrika’ya geçmeden önce on sekiz yıl kadar İspanya’nın güneyinde kalan Vandallar’ın (Vandalus) adından türetilmiş olabileceği (Vandalicia “Vandal ülkesi”) kabul edilmektedir (Seybold, 1988: 270.; Hitti, 1995: 783.; Özdemir, 1995: 211-225). Müslümanlar başlangıçta Endülüs ismini, bir süre ellerinde tuttıkları Fransa’nın güneyindeki Septimania bölgesi dâhil İspanya’da yönetimleri altına aldıkları toprakların tamamı için kullandılar. Ancak M. 718’de başlatılan ve yaklaşık sekiz asır devam eden Hıristiyanların “reconquista” (Endülüs’ü Müslümanlardan geri alma) hareketinin gelişme seyri içerisinde, özellikle XI. yüzyıldan itibaren İslâm hâkimiyeti alanının gittikçe küçülmesine paralel olarak bu ismin başlangıçtaki geniş kapsamlı anlamı daralmaya başladı. Sonunda Endülüs adı sadece küçük Benî Ahmer (Nasrî) Emirliği’nin idaresindeki topraklara münhasır kaldı. Andalucia ismi bugün İspanya’da hâlâ kullanılmakta ve Almeria (el-Meriye), Granada (Gırnata), Jaén (Ceyyân), Cordoba (Kurtuba),

Sevilla (İşbiliye), Huelva (Velbe), Malaga (Mâleka) ve Cadiz (Kâdis) şehirlerini içine alan bölgeyi ifade etmektedir¹.

Endülüs, kendine has coğrafi, siyasî, sosyal ve kültürel özellikleriyle İslâm ve Avrupa tarihi içerisinde özel bir konumu ve önemi olan bir bölgedir. Yeryüzündeki üç büyük semavî din mensubu toplulukların, aynı çatı altında bir arada yaşamalarından meydana gelen ortak bir kültür bölgesidir.

Çağımız problemleri dikkate alınarak bakıldığında Endülüs, İslâm tarihindeki Müslim-Gayri Müslim ilişkilerinin insan hakları, hoşgörü, din ve inanç özgürlüğü gibi evrensel değerler çerçevesinde yürütülmeye çalışıldığı güzel örneklerden birisidir. Endülüs'ü Doğu İslâm dünyasından ayıran kültür farkının kaynağı da, çok kültürlü muhitte yaşanan ortaklaşa hayat düzenidir (www.endulus.net/endulustarihi/yeradlari.htm).

Endülüs Yazısı

Kûfi, nesih ve sülüs hat çeşitleri Müslüman dünyasının bütün bölgelerinde kullanılmakla birlikte sadece mahallî hatlar da mevcuttu. Müslümanların ilk yıllarda kullandıkları kûfi yazı yayıldığı yerlere göre farklılıklar göstermiştir. Doğu ve Batı Kûfisi diye iki kısma ayrılmıştır. İran ve Doğusunda “**Meşrik kûfisi**” ismiyle “**aklâm-ı sitte**” nin yayılışına kadar (Derman, 1997: 428) kullanılmaya devam etmiştir. Doğu kûfisi esas itibarıyla üç ana guruba ayrılmaktadır; Her türlü süsten uzak olan **Sade kûfi**, çiçek ve hendesî süsler ile tezyin edilen **Süslü** veya **Tezyîni kûfi** ve harfleri dikdörtgen ve kare biçiminde, süsten uzak ve sade görünümlü **Kûfi-i bennâi** yani **ma'kuli** (Alparslan, 2009: 30). Kûfi, zamanla Mushaflar'da sûre, kitaplarda fasıl başlarında ve mimarîde kapı ve pencere alınlıklarında, kubbede, kubbe kasnağında, kemerlerde, pandantiflerde genelde dînî bir mesajla beraber tezyîni unsur olarak yer almıştır.

İslamiyet'in doğuda İran'a kadar yayılması yanında, Batı'da da Emevîler Devri'nde bütün Kuzey Afrika Müslüman olmuştu. Böylelikle

---

¹ Geniş bilgi için bkz. Seybold, 1988: 270-273.; Özdemir, 1995: 211-225.

yazı; Kuzey Afrika'da ve İspanya'da yayılmış oldu. Arap yazısının Kuzey Afrika'da ilk gelişmesi M. 670 yılında kurulan Kayrevân şehrinde başladı ve şehir kısa bir sürede önem kazandı. Daha sonra Kayravân, Abbasilerden ayrılan Ağlebîler'in (M. 800-909) en önemli siyasî, ilmî ve dinî merkezi hâline geldi. Onlardan sonra buraların hâkimi olan Fâtımîler Devrinde de (M. 909-1171) önemini muhafaza ederek Mağribî yazının gelişmesinde merkezi bir rol oynadı. İlkönce Mağrib'in merkezi Kayrevân'da geliştiğinden **Kayrevânî yazısı** denilen ve özellikle harflerinde sertliğin hâkim olduğu bu yazı (Foto. 1), Kayrevân'dan Endülüs'e geçtiğinde burada Endülüs yazısı ismini almıştı. Kayrevânî doğu Arap yazısına yakındı; Endülüs yazısı ise doğu Arap yazısından oldukça uzaklaşmıştı (Alparslan, 2009: 31).

Emevîler, Endülüs Devleti'ni kurup devlet merasiminde ve san'atında diğer devletlerden farklı hale gelince yazı ve rakamlarını da o devletlerin yazı ve rakamlarından ayırdılar (Habîb, 1305: 14). Kendilerine has bir yazı üslûbu oluşturdular. Başlangıçta kullanılan yazı kûfî idi. Daha sonra yazı, Emevî halifeleri zamanından IV/X. asra kadar iki esas temel üzerine gelişti. Onlardan birincisi Endülüs Kûfisi, diğeri Kurtuba veya Endülüs Hattı'dır. Endülüs Kûfisi asıl kûfiden çok etkilenen ve harflerinin çok köşeli olmasıyla bilinen ve tanınan bir hattır. İkincisi ise Mushaf ve kitapların çoğaltılmasında kullanılan, eğimleri ve yuvarlaklıkları çok olan bir yazıdır (ar.wikipedia.org/wiki/يسلدنأ طخ).

Kûfî yazı, özellikle Endülüs'te ve Mağrib'te (Fas, Tunus, Cezayir) **Mağribî** ismiyle kullanılmıştır². Tarih boyunca **Kuzey Afrika**, **Endülüs** ve **Mağrib**'de yuvarlak çizgiler kazanan **kûfî** hattına **el-Hattü'l-Mağribî**, **el-Kûfiyyü'l-Mesâhifi'l-Garbî** veya **Hatt-ı Endülüsî**, **Endülüs yazısı** da denmiştir. Bu yazı, 50/670 senesinde kurulan Kayravân'da, **Mushaf**lara mahsus **kûfî** hattan doğmuştur. Mûcidi bilinmemektedir (Nihad, 1991: 280). İslâm coğrafyasının tümünden ziyade yalnız bu bölgelere has bir yazı türüdür (Yılmaz, 2004: 86, 117, 208). Bu yazı, kûfinin köşeli özellikleriyle, neshin yuvarlak biçimleri arasında bir geçiş olarak karakterize edilmektedir.

---

² Bkz. Derman, İstanbul. 2002: 5.

Esasen, Mağrib yazısı Doğu kûfsinin Kuzey Afrika'da ve İspanya'da biraz farklı bir şekilde yazılması dışında başka bir şey değildir. Mağrib'in başkenti **Kayravân**'a (Günümüzde [Tunus](#)'un orta kesiminde yer alan bir şehir) nisbetle **Hatt-ı Kayravân** da denilmiştir. Ayrıca Mağrib-i Aksâ'da doğan yazıya da bu isim verilmiştir. Endülüs ve Afrika'nın kuzeyinde yazılmış olan Kur'ân nüshaları bu yazıyla kaleme alınmıştır. New York Metropolitan Müzesi'nde Endülüs hattıyla yazılmış birçok Mushaf sayfası bulunmaktadır (ar.wikipedia.org/wiki/طخ (يسلدنأ طخ)). İtalya'nın Floransa şehrinde bulunan Dr. Martin'de de Endülüs yazısıyla yazılmış güzel bir el yazma mecmuanın bulunduğu bilinmektedir (<http://www.attarikh-alarabi.ma/html/adad15partie14.htm>). İstanbul kütüphanelerinde³ de 1145-1269 yılları arasında Güney İspanya'da yaşayan Muvahhidler'e ait, tezhibi, hattı, cildi vs. ile sanatkârane hazırlanmış Kur'ân-ı Kerîm nüshalarına rastlanmaktadır. Tesbit edilebilenlerden bazıları tarih ve yer itibarıyla 1143-44'de Kurtuba'da, 1182-83 yılında Balansiya (Valencia)'da, 1191'de Septe'de, 1203'de Merakeş'te, 1227 senesinde Sevilla'da, Fas'ta ve Cezair'de istinsâh edilmişlerdir. Bunlardan 1203 yılında yazılan Kur'ân-ı Kerîm'in hattatı Muhammed b. Muhammed eş-Şarişî, müzehhibi ise Muhammed b. Yûsuf'tur (Tanındı, 2009: 249).

V/XI. asırda Endülüs yazısı Kuzey Afrika'ya Endülüslü muhacirler yoluyla ulaştı. Göçlerle Endülüs'ten gelen bu yazıya Mağribliler kucak açmış, onu geliştirmiş ve zamanla yazıda uzmanlaşmışlardır. Böylece çeşitli bölge ve memleketlerde bu yazı yayıldı. İbnu Haldun'a göre; Endülüslüler Afrika ve Mağrib'de çeşitli bölgelere yerleşince Endülüs yazısı işlerlik kazandı ve Kayravân ve Mehdiye yazıları unutuldu (Habîb, 1305: 15).

Genelde Mağribî yazısının temel özellikleri şunlardır:

a) Doğu kûfsi karakteri taşır.

³ Bkz. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (İÜK). A.6754; (İÜK), A.6755; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK), R.2I-24; (TSMK), R.27; (TSMK), R.33; Karatay, (1962-1969): I-IV, no. 13, 14, 298-299, 306-307, 324-325; *Türk ve İslam Eserleri Müzesi*, İstanbul 2000, s. 88-91; Nihat-Derman, 1992: no. 18, 21.; Tanındı, 2009: 249.

b) Harflerin gövdeleri küt ve bodurdur.

c) Dikey harflerde kati bir düzlük görülmediği gibi tepelerinde küçük bir yuvarlaklık vardır.

d) Müstakil veya sonda yazılan harfler mübalağalı şekildedir. Yani bazı harflerin sonda gelen şekillerinin satır altında kalan kısımları aşırı yuvarlak bir şekilde yapılmıştır.

e) Fâ (ف) harfi, altına bir nokta; Kâf (ق) harfi de üstüne bir nokta konmakla belirtilmiştir.

f) Sâd (ص) ve Tâ (ط) harflerinin üst kısmı yarım daire şeklindedir (Alparslan, 2009: 31) (Foto. 2).

Bu yazı Batı İspanya ve Kuzeybatı Afrika'da Kur'an ve diğer metinlerin çoğaltılmasında ve küçük eşyanın süslenmesinde kullanılmıştır. Mağrib'de kullanılan fonetik işaretler sistemi Maşrık'taki formdan çok farklı değildir. Bununla birlikte İbnu Mukle (ö. 940) tarafından icat edilen orantılı (mensûb) sistem İslâm'ın batı bölgelerinde hiç bir zaman geniş ölçüde kullanılmamıştır (İsmâil Râci el-Fârûkî-Luis Lâmia el-Fârûkî, 1999: 392).

İfrikiyye'de Muvahhidîn Devleti yıkıldıktan sonra Benî Merîn devleti kuruldu. Onların toprakları Endülüslülere yakın olduğundan İfrikiyye'den çıkan Endülüslü kâtipler Fas şehrine göç etti. Benî Merîn melikleri onlara birtakım görevler verdi. Mağrib-i Aksâ'da Endülüs yazısı tamamen hâkim olduysa da başkent Fas'tan uzak olan batı memleketlerinde Endülüs hattı unutulmaya yüz tuttu. Öyle ki, İfrikiyye ve Mağrib'de yazı bozulmaya ve rakamlar değişmeye başladı, sonunda diğer meslek ve san'atlarda görülen bozulma hat san'atında da görüldü ve okunmaz bir hal aldı (Habîb, 1305: 16).

Endülüs hattı iki asla dayanır. Yuvarlak Hicaz yazısı ve Mushaf kûfisi olarak bilinen eski kûfi yazı... Kitaplarda nesih örneklerine de rastlanmaktadır. Endülüs Arap yazısı kullanımı, Afrika'nın Kuzey sakinleri arasında kendine has tabîliğiyle yaygınlaştı. Hicri II. asırda Arap yazısı İspanya ve Fransa'nın güneyini tamamen etkisi altına alarak Arap fetihleriyle Fransa'nın Loire (Luar) bölgesine kadar yayılmıştır (İbrahim Cum'a, t.y: 45-46).

Hicaz, Irak, Suriye ve Mısır'dan uzak bölgelerde, çeşitli tesirlerle farklı yazı üslûpları gelişti. Bunların en karakteristik olanı Mağrib hattıdır. Elifbanın dizisi, bazı harflerin noktaları ve şekilleri gibi konularda, bazı hareketlerde Arap yazısının ilk fetih yıllarının, dolayısıyla ilk intikal günlerinin hatırasını taşıyan, bunlardan bir kısmını son zamanlara kadar muhafaza eden Mağrib hattı, şimalî, merkezî ve garbî Afrika'ya, Endülüs'e yayıldı. Bu üslûp önce 50/670 yılında kurulan ve çok geçmeden bir ilim, fikir ve san'at merkezi haline gelen ve Ağlebi'ler zamanında (184-296/800-909) en parlak devrini yaşayan Kayravân'da teşekkül etmiş görünmektedir. İlk geliştiği bölgeye nisbetle Kayravân hattı diye anılan bu tarzdan, talî başka bir takım üslûplar gelişti. Mehdiye, Endülüs veya Kurtuba yazıları bunların başında yer alır. Endülüs hattı Muvahhidîn hakimiyetinin (1130-1269) sonlarına kadar bütün Kuzey Afrika'da Kayravân ve Mehdiye yazılarının yerini aldı. Daha sonra Fas ve XIV. asırdan itibaren de Sudan yazıları olmak üzere farklı üslûplar ortaya çıktı (Çetin, 1992: 28-29).

Genel özelliklere uymakla birlikte Mağribî'yi tarihte farklı dört alt stilde toplamak mümkündür. Bunlardan Kayravânî, çok kısa dikey çizgilerle ayırt edilir. Endülüsî ya da Kurtubî adı verilen hat ise daha sıktır. Yatay çizgilerin ve satır altı çizgilerinin bir hayli uzatılmasıyla dikkat çeker. Müslüman İspanya'nın en önemli stili hâline gelmiş ve Müslümanların İber Yarımadasından çıkarılmalarıyla birlikte oradan Kuzey Afrika'ya yayılmıştır. Mağribî hattının üçüncü türü olan Fâsî'de harfler yuvarlaktır. Metinde harfler birbirlerine çok yakın olmayıp yazının tamamında bir ferahlık vardır. Sâd (ص) ve tâ (ط) harflerinin üst kısımları fazla kubbelidir. Sin (س), sad (ص), kāf (ق), nûn (ن) ve yâ (ي) gibi harfler ise geniş bir kavisle sola doğru uzatılarak yazılmıştır (Alparslan, 2009: 31). XVII. yüzyılın başlarında Endülüsî ile birleşmiştir. Bu karışım basitçe Mağribî olarak bilinir. Fas, Cezayir, Tunus ve daha az ölçüde olsa da, Libya'da önemli bir yazı haline gelmiştir. Sûdânî (Tombuktu) (Alparslan, 2009: 31) ise Orta Afrika'nın Müslümanları tarafından geliştirilen ve sevilen bir hattır. Batı Afrika'da Büyük Sahra'nın güney kısmında ve Atlantik sahillerindeki Müslüman ülkelerde kullanılan bu yazı bilinen Mağribî hattı özelliklerine sahiptir, fakat satırlar daha kalın, metin daha yoğun ve hantal

bir görünüştedir. Günümüzde Sûdânî, Mağribî stillerinin içinde ayrı bir adı koruyan tek hattır (İsmâil Râci el-Fârûkî-Luis Lâmia el-Fârûkî, 1999: 393; Alparslan, 2009: 31).

Bugün Afrika’da Mağribî hattının dört farklı şekline rastlanmaktadır. Bunlar; Fâs yazısı, Sûdân yazısı, Doğu Arap yazısına yakın olup fâ (ف) ve kâf (ق) harfleri doğu Arap yazısına göre noktalanmış Tunus yazısı ve genellikle okunması güç olup sivri ve köşeli bir karakter taşıyan Cezâyir yazısıdır (Alparslan, 2009: 31-32).

Yazı eğitimine baktığımızda; Endülüs’te ve Mağrib’de hat derslerinde talebeye yazılı bir ibare verildiği ve talebenin de bu ibareyi defalarca meşk ederek üstadına gösterdiği, üstadının yazıyı tedkik ve tashih ettiği, elindeki numûneye göre talebe başarılı bir netice alıncaya kadar bu muamelenin tekrarlandığı bilinmektedir (Çetin, 1992: 28). Bu sistemin Osmanlı hat san’atından farklı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Osmanlılarda meşke özellikle “Rabbi yessir...” dua cümlesiyle başlanır; daha sonra müfredât ve mürekkebât meşkleriyle derse devam edilir ve neticede icâzet alınır.

İslam’ın ilk yıllarında ve daha sonraları yazı malzemesi olarak başlıca taş ve tahta levhalar, kemikler, kumaşlar, deri ve parşömen, papirüs ve arkasından kâğıt kullanılmıştır. Pahalı bir madde olan parşömen, kıymetli vesikalar ve özellikle Kur’ânlarda tercih edilmiştir. Mağrib’te de IV/X. asrın sonları ve V/XI. asrın başlarına kadar kitaplarda parşömen kullanılmıştır (Çetin, 1991: 280).

Kâğıt imaline, Talas Savaşı’nda (133/751) esir edilen Çinlilerden faydalanılarak Semerkant’ta başlanmış, miladi VIII. yüzyılın sonlarına doğru Bağdat’ta, sonra Mısır’da kurulan imalathaneleri kısa zamanda diğer merkezdekiler takip etmiştir. IX/XV. asrın başlarından itibaren de Endülüs’ten Hindistan’a kadar uzanan İslam dünyasına kâğıt sanayi yayılmış, hatta İspanya ve Sicilya yoluyla Avrupa’ya geçmişti.

II/VIII. asrın başlarında Hicaz ve Mağrib’te kendir, keten ve pamuktan kâğıt yapıldığına dair rivayetlerle yazı malzemeleri ve eski vesikalara dair kayıtların dikkatle incelenmesi, Arapların kâğıdı II/VIII.

asırdan önce de bildikleri, muhtemelen Hindistan veya İran yolu ile gelen kâğıttan faydalandıklarını göstermektedir (Çetin, 1991: 280-282).

Endülüs Emevi Devleti, yüksek kültür, sanat ve bilimin merkeziydi. Endülüs'ün muhteşem bir mimarisinin yanı sıra kitap sanatlarından tezhib, minyatür ve hat san'atında da önemli bir yeri vardı. En güzel hat numûneleri Mushaflarda ve mimaride görülmektedir. Dayanaksız malzeme, tahribat vs. bu eserlerin günümüze ulaşmasını engelleyen etkenlerdi. Bu alfabenin harf dizini farklıdır⁴. Belli bir kural ve ölçüsü yoktur. Aynı metinde bir harf, olduğundan farklı yazılabilirdi. Normal olarak sâd (ص) ve dâd (ض) harflerinin dişleri yazılmaz; dâdın (ض) noktası harfin içine konulurdu. Bazen kelimenin sonunda bulunan fâ (ف), kâf (ق) ve nûn (ن) gibi harflerin noktası konulmazdı (ar.wikipedia.org/wiki/يبرغم_طخ/). Fâ (ف) harfinin üstte bulunması gereken noktası sağ altta ve kâf (ق) harfinin de üstte bulunması gereken iki noktası sol üstte tek olarak yer alırdı (Yılmaz, 2004: 117). Endülüs yazısı bazı kûfî yazı özelliklerini korumaktadır. Mesela kâf (ك), sâd (ص), dâd (ض), tâ (ط) ve zâ (ظ) harfleri uzundur. Elif (ا), lâm (ل), tâ (ط) ve zâ (ظ) harflerindeki dik inişler çok az dikçe, genelde eğri şekilde yazılmıştır. Kelime sonunda bulunan bazı harfler -sin (س), şin (ش), yâ (ي), lâm (ل) ve nûn (ن) gibi- aşırı derecede derin yapılmıştır. Bu özellikler aynen Mağribî hattına da intikal etmiştir. Özellikle mimaride zeminde tezyîni unsurların kullanıldığı ve elif harfinin alt ucunun sola doğru yuvarlak bir kıvrım şeklinde yapıldığı görülür. İlk dönemlerde bu yazıda da hareke, nokta ve bezeme unsurları yoktur (Foto. 3). Daha sonra ilk harekeleme nokta şeklinde ve sonuçta günümüzde uygulanan harekeleme sistemi kullanılmıştır. İlk hareke renkli mürekkeple

⁴ Arapça asıl harflerin sırası; Ebced (ا ب ج د), Hevvez (ه و ز), Hüttî (ح ط ي), Kelemen (ك ل م ن), Sa'fes (س ع ف ص), Karaşet (ق ر ش ت), Sehaç (ث خ ذ), Dazağ (ض ظ غ) (şeklindedir. Ancak Mağrib Müslümanları aşağıdaki sıralamayı benimsemişler ve onu devam ettirmişlerdir. Ebced (ا ب ج د), Hevvez (ه و ز), Hüttî (ح ط ي), Kelemen (ك ل م ن), Sa'fez (ص ع ف ز), Karaset (ق ر س ت), Sehaç (ث خ ذ), Zağaş (ظ غ ا ش) (şeklindedir. Tarih boyunca genelde İslam ülkelerinde esas alınan ilk sıralamadır. Geniş bilgi için bkz. Yakıt, 1992: 23.

cezim ve şedde işaretleri ise siyah mürekkeple atılmıştır. Farklı renk mürekkebin kullanıldığı da görülür. Kur'ânlarda bazı harflerin üzerine, sebebini anlayamadığımız ters yarım daireler atılmıştır (Foto. 4). Elif harfi bazen düz bir çizgi halinde yapılırken bazen üzerine boş bir daire veya harfin sol tarafına oval bir şekilde yarım, dolu bir zülfe yahut üzerine tomurcuğa benzeyen bir süsleme konulmuştur. Ayrıca harfin sola doğru olan kıvrımının azaldığı ve bazı yerlerde tam aksine sağa doğru tamamen keskin, düz bir çizgiye dönüşmüştür. Mushaflarda sure ismine bitişik, içi bitkisel motiflerle dolu, yuvarlak bir madalyon yer almaktadır (Foto. 5). Durak işaretlerinin - muhtemelen- üç nar şeklinden mürekkep armudî veya üç örgüden müteşekkil olduğu görülür (Foto. 6). Ayrıca on ayette bir atılan aşr duraklarının farklı olarak sekizgen yapraklı bir daire ve sayfa kenarına da 10 manasına gelen ve her on ayette bir konulan, içinde aşr (عشر) yazan iki madalyon yapılmıştır. Bundan başka iki madalyon arasına 100 manasına gelen ve yüz ayette bir yazılan mie/miye (ميه) kelimesi yer almaktadır (Foto. 7). Kâseli harflerin zâid kısımlarındaki dönüşler çok keskin yapılmıştır. Dikine satırlar ufkî satırlara nazaran daha ince, kısa ve yuvarlak harfler yoğun bir şekilde bir arada yazılmıştır. Sonda bulunan yâ (ي) harfinin son cüzünün üzerine - altındaki nokta yerine- bir nokta konulmuştur (<http://www.attarih-alarabi.ma/html/adad15partie14.htm>). Endülüs de dâhil olmak üzere Mağrib'de esas itibariyle Medine usulünde olduğu gibi söz başında gelecek vasledilen hemzelerin (okunmayan hemzelerin) harekesi yeşil ve lâciverd noktayla belirtilmiştir (Çetin, 1992: 18).

Tezhipli ve güzel hatlarla yazılmış Mushaf ve diğer kitaplardan bugüne gelebilenlerin sayısı çok olmamakla birlikte mevcut örnekler, tezhip ve yazı karakterleriyle yine Endülüs'ün görkemli ve gösterişli ifadeciliğini sergilemektedir. Kitapların azlığı sebebiyle çok az sayıda minyatür ele geçmiştir. Bunlar daha çok aşk temasını ve hayatın çeşitli yönlerini işleyen örnekler olup, Endülüs'ün lüks yaşantısını ve zenginliğini çok güzel görüntülemektedir (Beksaç, 1995: 230).

Mağrib ve Endülüs'teki, ekserisi Mushaf olmak üzere, elyazması eserlere baktığımızda tezhipli ilk örneklerinin 1145-1269 yılları arasında Güney İspanya'da yaşayan Muvahhidler'e ait olduğu görülür. Mushaflar

çoğunlukla kareye yakın ölçüdedir. Levha tezhipleri ilk iki sayfada ve bazen de sonda görülmektedir. Sure başı tezhipleri ise yatay dikdörtgen tasarımlı olup sayfa kenarında da bunlarla bağlantılı rozetler vardır. Tezhipli levhalarda asıl tasarımı beyaz renkte geçme bantlar oluşturmaktadır. Bantlardaki boşluklarda ise altın ve mavi, kırmızı renkli, bazen küçük çiçekli geometrik biçimler yer almaktadır. Bazı Kur'ânlar tezhibi, özgün deri cildi, kalın aherli kâğıdı, sûre başı tezhipleri parlak altınlı rûmîlerle müzeyyen geniş dikdörtgen panolarıyla, sayfa kenarlarında bu tezhipli pano ile birleştirilmiş iri altınlı rozetleri, gülleri ve Mağribî kûfisi hattıyla dikkat çekmektedir (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK), R. 21-24.; Karatay, 1962-1969: no. 306-307; Tanındı, 2009: 249).

Endülüs mimarisinde de -el-Hamra Sarayı'nda olduğu gibi- güzel yazı numuneleri görülmektedir. Buralarda tercih edilen yazı çeşidi özellikle kûfidir. Emevî binalarında yazılar genellikle sade ve yalnız harflerin özelliklerini belirtecek şekilde kullanılmış, sonraki dönemlerde ise çok daha tezyinî bir mahiyet kazanarak değişik bezeme elemanlarıyla desteklenmiştir. Binalardaki yazılar dinî mimaride dinî, sivil mimaride edebî içeriklidir (Beksaç, 1995: 230).

Sonuç

Arap yarımadasında neşet eden ve Mekke'de İslâmiyet'in doğuşuyla gelişmeye başlayan Arap yazısının fetihler neticesinde çeşitli bölgelere yayıldığı ve milletlerin kültürleri, kabiliyetleri ve zevk-i selimleri doğrultusunda geliştiği anlaşılmaktadır. Başta aklâm-ı sitte olmak üzere çeşitli yazıların temelde kûfî yazıdan etkilendiği görülür. Endülüs yazısı da bunlardan biridir. Bu yazı Kuzey Afrika'ya Endülüslü muhacirler yoluyla taşınmıştır. Böylece çeşitli bölge ve memleketlerde bu yazının yayıldığı ve tutulduğu ve daha sonra Kayravân ve Mehdiye yazıları unutulmuştur. Genelde "Endülüs yazısı" tabirinin Endülüs ve Kuzey Afrika bölgesindeki tüm yazı çeşitlerini içine aldığı görülse de, zamanla her milletin sanatkârları tarafından kendilerine has bazı özellikleri bulunan ve kendi bölge adlarıyla anılan Fas ve Sudan yazıları gibi yeni yazı çeşitleri türetilmiştir.

Mağribî yazının genelde farklı dört alt stilde toplandığı görülür. Kayravânî, Endülüsî ya da Kurtubî, Fâsî ve Sûdânî.

Endülüs alfabesinin, diğer Arap alfabelerinden harf sırası bakımından ayrı olduğu gibi diğer alfabelerden “fâ” ve “kâf” harfleri yönünden de farklı olduğu görülür.

Endülüs’te, yazı eğitiminde kendilerine has bir metot uygulandığı görülmektedir. İlk önce hoca tarafından talebeye çalışması için bir metin verilir ve daha sonra öğrenci, hocasının gözetiminde titiz ve gayretli bir çalışma neticesinde icazet almaya hak kazanırdı.

İbni Mukle (ö. 940) tarafından icat edilen orantılı (mensub) sistem İslâm’ın batı bölgelerinde hiç bir zaman geniş ölçüde kullanılmamıştır.

Durak işaretlerinin üç nar şeklinden mürekkep armudî veya üç örgüden müteşekkil bir şekilde yapıldığı görülmektedir. On ayette bir görülen aşr durakları sekizgen yapraklı bir daire şeklinde yapılmıştır. Sayfa kenarlarında her on ayette bir konulan ve içinde aşr (عشر) yazan madalyonlar yer almaktadır. Bazen bir madalyona eklenmiş aşağıya sarkan damla formunda şekillere de rastlanmaktadır. İki madalyon arasına yüz ayette bir yazılan mie/miye (ميه) kelimesi ise sayfa kenarına sade bir şekilde yazıldığı görülmektedir.

Endülüs mimarisinde tercih edilen yazı çeşidi özellikle kûfidir. Emevî binalarında yazılar genellikle sade ve yalnız harflerin özelliklerini belirtecek şekilde kullanılmış, sonraki dönemlerde ise çok daha tezyinî bir mahiyet kazanarak değişik bezeme elemanlarıyla desteklenmiştir. Yazıların muhteva bakımından dinî mimaride dinî, sivil mimaride ise edebî olduğu görülmektedir.

Kaynakça

- Aff el-Behnesî (1995). *Mu'cemü Mustalahâti'l-Hattî'l-'Arabî ve'l-Hattatîn*, Beyrut.
- Alparslan, Ali (2009). "İslam Yazıları". *Hat ve Tezhip Sanatı*, Ankara. 30.
- ar.wikipedia.org/wiki/مغربي_خط
- ar.wikipedia.org/wiki/خط_أندلسي
- Beksaç, A. Engin (t.y). "Endülüs". *DİA XI*. İstanbul.230.
- Çetin, M. Nihad (1992). "İslâm Hat San'atı'nın Doğuşu ve Gelişmesi". *İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı*. İstanbul.
- Çetin, M. Nihad (1991). "Arap". *DİA 3*. İstanbul. 276-282.
- Derman, Uğur (2002). *Sakıp Sabancı Müzesi Hat Koleksiyonundan Seçmeler*. İstanbul.
- Derman, Uğur (1997). "Hat". *DİA 16*. İstanbul. 427-437.
- Habîb. (1305). *Hat ve Hattâtân*, Kostantiniyye.
- Hitti, Philp K. (1995). *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*. Çev. Salih Tuğ, İstanbul.
- <http://www.attarih-alarabi.ma/Html/adad15partie14.htm>
- İbrahim Cum'a (t.y) *Kadiyyetü'l-Kitâbeti'l-'Arabîyye*, Kahire. 45-46.
- İsmâil Râci el-Fârûkî-Luis Lâmia el-Fârûkî. (1999). *İslâm Kültür Atlası*, İstanbul.
- İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (İÜK.), A.6754; (İÜK.), A.6755.
- Karatay, Fehmi E. (1962-1969). *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu*, I-IV, İstanbul.
- Moritz, B. (1965). "Arabistan (Yazı)", *İA.I*. İstanbul. 498-512.
- Müstakîmzâde, Süleyman Sa'deddîn (1928). *Tuhfe-i Hattatîn*, İstanbul.
- Özdemir, Mehmet (1995). "Endülüs". *DİA*, 11. İstanbul. 211–225.
- Seybold, C. F.(1988). "Endülüs". *İA*, IV. İstanbul. 270.
- es-Süyûtî, Cemâleddîn Abdurrâhmân, Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. I-II, Beyrut, 1399/1979.

- Tanımdı, Zeren (2009). “Başlangıcından Osmanlı’ya Tezhip Sanatı”. *Hat ve Tezhip Sanatı*, Ankara.
- Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi* (TSMK), R.21-24; (TSMK), R.27; (TSMK), R.33.
- Türk ve İslam Eserleri Müzesi*. İstanbul. 2000.
- tr.wikipedia.org/wiki/Toledo
- Yakıt, İsmail (1992). *Türk-İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*. İstanbul.
- Yılmaz, Abdulkadir (2004). *Türk Kitap San’atları Tabir ve İstilahlar*. İstanbul.
- Yılmaz, Abdulkadir (2003). “Muhammed es-Sincârî (es-Sehâvî) ve “Bidâ’atü’l-Mücevvid fi’l-Hat ve Usûlih İsimli Eseri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20, 53-90.
- www.endulus.net/endulustarihi/yeradlari.htm
- Yusuf, Zennûn, - Muhittin, Serin (2002).“Kûfi”. *DİA.*, XXVI. Ankara. 342-345.

ENDÜLÜS YAZISIYLA İLGİLİ BİRKAÇ ÖRNEK

Foto. 1: ar.wikipedia.org. خط قیروانی.

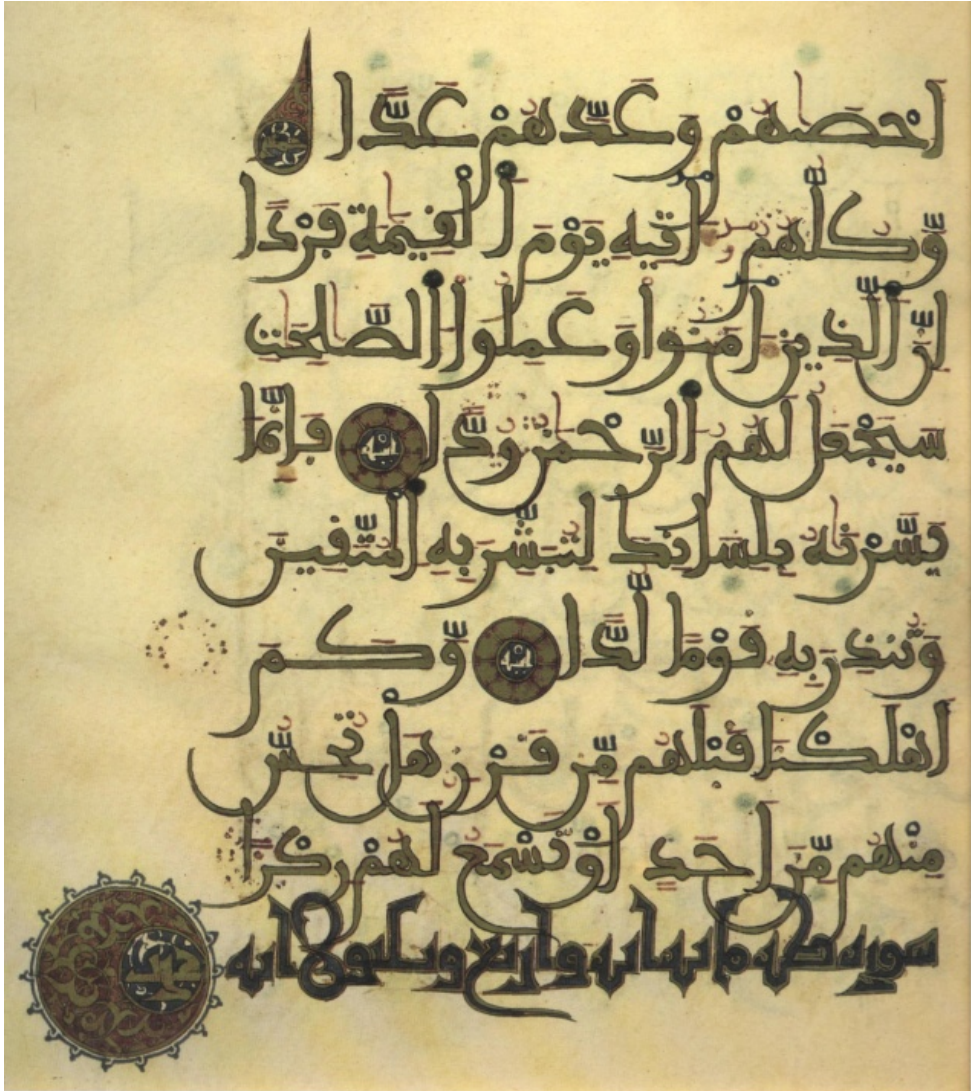

Foto. 2: Hat Sanati s. 184.

Foto. 5: ar.wikipedia.org. خط أندلسي.

Foto. 6: ar.wikipedia.org. خط مغربي.

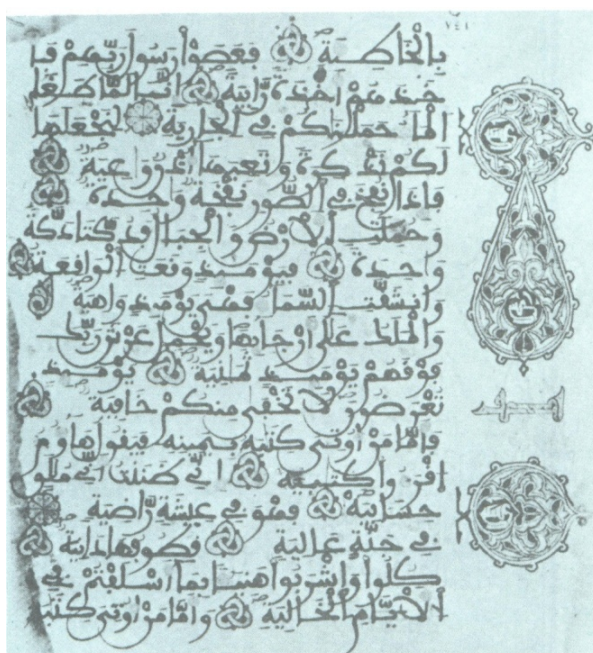

Foto 7: İsmâil Râci el-Fârûkî-Luis Lâmia el-fârûkî, a.g.e., s. 393.